

عکسهای تاریخی و تاریخی شدن ایران

به مناسبت «فهرست عکسهای تاریخی ایران» تألیف حسین محبوبی اردکانی

باز به یاد حسین محبوبی اردکانی همکار
دانشمند و دوست بزرگوار درگذشته که از
پایه‌های استوار تحقیق در تاریخ قاجار بود.
روانش شاد و یادش پایدار باد.

در شماره ۶-۷ سال یازدهم (صفحات ۵۱۴-۵۱۵) به مناسبت انتشار جلد اول «فهرست عکسهای تاریخی ایران» از انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد (که بدون شماره ترتیبی منتشر شده بود) مجملی به آگاهی خوانندگان رسید. اینک که دومین مجلد (از صفحه ۴۳۷ تا ۷۳۱ به انضمام ۲۵۱ عکس) انتشار یافته است مناسب دید که شرح مفصل‌تری از اطلاعات گرد آورده گذشته خود برای علاقه‌مندان به رشته تاریخ عکس بنویسد.

بی‌تردید يك گروه از مدارك لازم و مفید (و البته معتبر که جنبه دیدنی هم دارد) برای تاریخ عصر قاجاری (از اواسط نیمه دوم قرن سیزدهم هجری) و متعلقات آن از لحاظ شناخت قومی و جغرافیائی و هنری عکسهای مناظر شهرها و ساختمانها و باغها و بالاخره مردان و زنان است و برهر کتابخانه‌ای و مرکز اسنادی فرض است که ازین گونه مدارك هرچه به دست می‌آورند گردآوری و شناسائی کنند و آنها را بشناسانند. از آنها فهرست بسازند و منتشر کنند.

روزی که «تشکیلات برنامه‌ای» دانشگاه تهران پایه‌ریزی می‌شد و آقایان دکتر محمد مقدم و دکتر شمس‌الدین مفیدی درین کار رنج بسیار می‌بردند دو کار «خدمات اسنادی» **documentation** و گردآوری «اسناد» **archive** بنابه پیشنهادی که بدانها کردم در زمره فعالیت‌های کتابخانه مرکزی پذیرفته شد، زیرا تا آن زمان نه مرکز مدارك علمی وزارت علوم وجود داشت و نه قانون تأسیس «سازمان اسناد ملی ایران» گذشته بود. چون این دو کار می‌بایست با نام‌مشخصی شناسانده شود اصطلاح «مرکز اسناد» به دنبال نام کتابخانه گذاشته شد تا مگر گویای هر دو کاری باشد که کتابخانه می‌خواست آرام آرام آغاز کند.

با پذیرفته شدن این هدف و فعالیت از سوی دانشگاه تهران، جمع‌آوری عکس‌های قدیمی و غیر قدیمی و شیشه‌های عکس گذشتگان در شمار نخستین کارهای اسنادی بود که بدان توجه عاجل شد، زیرا می‌دیدیم که آلبومها و مجموعه عکسهای خاندانهای قدیم به تفریق به مسامریها و عتیقه فروشها می‌آید و به پراکندگی دچار می‌شود. نتیجه آن بود که چون عکسهای يك خانواده از دست افراد آن دور می‌شد کمتر کسی بود که

بتواند صاحبان عکس را بشناسد. پس خریداری اصل عکسهای قدیمی و تهیه میکروفیلم یا عکس از آنچه در خاندانها باقی مانده بود کار مفید و دلپذیری بود و خوشبختانه به همت و پایمردی چندتن از همکاران پیشین مجموعه‌ای فراهم شد که فهرست آن هم که شخص حسین محبوبی اردکانی بی‌هیچ کمکی تألیف کرد به‌اهتمام کتابخانه مرکزی نشر و پخش شده است.

چون این مجموعه در ایران یگانه است و می‌تواند سالهای دراز محققان را استفاده برساند و ضمناً اطلاعاتی که درباره آن در سینه‌دارم از بین رفتنی است و دیگری احتمالاً نمی‌تواند بدان بپردازد، نکته‌هایی چند را می‌نگارد و به یادگار می‌گذارد و مخصوصاً از این لحاظ که کتابخانه مرکزی چنانکه مرسوم است چیزی درباره تاریخچه عکسها ننوشته‌اند.

در آغاز فرض می‌دانم نام همکارانی را که دلسوزانه درین راه با هماوایی کوشیده و یاری کرده‌اند بیاورم. پیش از همه از حسام‌الدین بهبهانی یاد می‌کنم. او سالهایی چند مدیر شعبه میکروفیلم و عکس کتابخانه بود و پایه‌گذار فنی آن بخش و دو یا سه بار برای آوردن دستگاههای جدید میکروفیلم سازی و فرا گرفتن طرز کار هر یک به آلمان مأموریت یافت و قسمت اعظم میکروفیلرها و عکسهای نسخه‌های خطی و تصاویر اشخاص و مناظر که از چهار گوشه مملکت و از چهار سوی کشور های دیگر تهیه می‌شد زیر نظر او فراهم شد. همکارانش احمد صفائی، حسن صفائی، رضا آقا ربیع، علی راحت، حسن (محمد) باغشاهی یزدی زحمات زیاد و صدمات گران متحمل شدند و کارآمدی و توانمندی خود را در طول مدتی نزدیک پانزده سال درین راه صرف کردند. پس از آقای بهبهانی، آقای سیدمحمد مصطفوی الحسینی که متخصص فن عکاسی بود تصدی بخش میکروفیلم و عکس را برعهده گرفت.

سه تن دیگر از یارانم که در به‌ثمر رسیدن این خدمت از لحاظ رفع مشکلات اداری سهمی کرامند داشته‌اند قدرت‌الله روشنی زعفرانلو و محمد رسول دریاگشت (در ده سال پیش از ۱۳۵۷) و کریم اصفهانیان‌اند (پیش از آن) که ذکر جمیلشان باید در کتابه نام خدمت کردگان به کتابخانه نویسانده شود. امیدست یادگار رنج بردگان هماره پایدار ماناد که آیین جوانمردی چنین است. اگر نام همکاران دیگری که درین راه کوشیده‌اند از قلم افتاده باشد عذر تقصیر و فراموشی خواستنی است.

عکسهای موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران را در دو گروه می‌شناسانم. گروه اول عکسهایی است که اصل آنها در بیوتات و یا در کتابخانه سلطنتی پیشین بود و اینک میکروفیلم و عکس از آنها در کتابخانه موجودست و معمولاً آنها را بدنام عکسهای بیوتات می‌شناسانند. سابقه تجسی شخصی از سال ۱۳۴۴ در مجموعه آن عکسها که در آن اوقات در دائره بیوتات سلطنتی در کاخ گلستان نگاه‌داری می‌شد شروع گردید موجب شد که در پی عکسبرداری از آنها برآئیم. مرحوم قانع بصیری که در آن روزگار رئیس بیوتات بود با مهربانی اجازه داد مقداری از آلبومها را ببینم و چون عکس -

برداری از آنها برای دانشگاه مفید بود موضوع با دکتر جهانشار صالح رئیس وقت دانشگاه تهران در میان گذاشته شد. ایشان نامه‌ای برای دریافت اجازه عکسبرداری به وزیر دربار وقت نوشت و چون پس از مدتی مذاکره اجازه به دست آمد، با مساعدت بی نظیر دکتر عبدالله شیبانی معاون آن موقع دانشگاه در تأمین اعتبار مالی و مخارج عکسبرداری به کار آغاز شد.

بعد از مجموعه عکسهایی که میکروفیلم شده بود کپی ۳۰×۲۵ از آنها درست شد و نمایشگاهی از ۷۰۰۰ عکس در باشگاه دانشگاه برگزار گردید. سپس آن عکسها که برای نمایشگاه کپی شده بود برای آلبوم شدن به صحافی سپرده شد و اینک در کتابخانه نگاهداری می‌شود. گزارشی هم از آن در مجله راهنمای کتاب و اخبار دانشگاه تهران انتشار یافت. همان وقت که از میکروفیلرها، عکس برای نمایشگاه تهیه می‌شد، یک دوره عکس به اندازه برگه‌های (۱۲/۵×۷/۵) از کل مجموعه هم تهیه شد، تا از روی آنها فهرست تفصیلی عکسها تنظیم گردد. لذا به هر یک عکس یک شماره خاص دادیم و به تهیه فهرست آنها بر اساس الفبائی نام اشخاص و مناظر پرداختیم، ولی چون قسمت عکاسی به دسته دسته میکروفیلرها، شماره هسان شماره ردیف عکسها نداده بود، یافتن عکس از روی آن فهرستها امکان نداشت. ناچار به کار دوباره‌ای پرداخته شد و مجموعه حلقه‌های میکروفیلم های تهیه شده شماره بندی شد تا معلوم باشد که هر لوله میکروفیلم از چه شماره تا چه شماره از عکسها را دربر می‌گیرد و پس از آن یک دوره تازه عکس از میکروفیلرها چاپ شد. این دوره جدید دارای شماره ردیف است و جمعاً ۱۵۱۵۲ تاست.

در همین اوقات مرحوم دکتر حسین محبوبی اردکانی دانشمند تاریخ شناس عصر قاجار که معاون اداره کل انتشارات دانشگاه تهران بود بازنشسته شده بود و فرصت آن داشت که در تهیه فهرست بهیاری کتابخانه آید. او این تقاضای علمی را پذیرفت و برای آنکه اهمیت کار برای کارمندان کتابخانه مسلم باشد و عنوان خاصه خرجی بدان داده نشود محل کارش در همان اطاقی بود که استادان و محققان بی‌حاجب و دربان آمد و شد داشتند. او که مرد توانای پرکار و پرحوصله‌ای بود و از آغاز وقت اداری تا پایان یکسره کار می‌کرد، در مدتی نزدیک به دو سال این مهم علمی و فرهنگی را به پایان برد. فهرستی که او تهیه کرد تفصیلی، محققانه و الفبائی است و معرف حالت و وضع عکس و درجاتی چند برکاری که من کرده بودم برتر بود. کوشش او برین بود که حالت و سرووضع هر صاحب عکسی از حیث لباس پوشیدن و نشسته یا ایستاده بودن در برگه معرفتی مشخص شود و چنین هم کرد. موقعی که کار محبوبی پایان گرفت به‌ماشین کردن برگه‌های آماده شده او پرداخته شد و خانمهای عصمت صیادی و افسانه صدری با ماشین «آی بی ام» زحمت آن کار را متمه‌شدند و ظاهراً تا حرف دال ماشین گردیدند مسؤولیت مقابله و نظارت بر چاپ به قدرت‌الله روشنی زعفرانلو واگذار شد.

گروه دوم عکسها و میکروفیلرها و شیشه‌های عکس است که از منابع مختلف گردآوری شده و اهم آنها عبارت است از:

آبدارخانه

۷۱۴۱ عکس کتبی که در قفسه اول مجرای خط ...
 ۱۵۸۱۶ وضع آبدارخانه دوره قاجار ...
 ۱۰۱۴۱ ...
 ۱۰۲۳۱ ...
 ۱۰۲۶۴ ...
 ۱۰۸۵۸ ...

آبدارخانه

۱۱۰۰۶ ...
 ۱۲۱۲۴ ...
 ۱۲۹۳۵ ...

آبدارخانه

۴۳۰۵ ...
 ۴۳۱۷ ...
 ۴۳۱۸ ...
 ۵۲۰۱ ...
 ۱۱۹۶ ...

نمونه کار محبوبی اردکانی

در شماره ۷-ص ۵۱۴ یادآور شدیم که مرحوم حسین محبوبی اردکانی چگونه فهرست نویسی عکسهای دوره قاجاری را آغاز کرد و به پایان رسانید، ولی فراموش شد که نمونه ای از فیش نویسی او در این کار بزرگ را به چاپ برسانیم. اینک سه برگه مربوط به «آبدارخانه» را به چاپ می‌رسانیم تا یادگاری باشد از دقت، بصیرت و علاقه یکی از خادمان بزرگوار فرهنگ و دانشگاه. و نیز نمونه ای از خط استوار و دلپذیر او را به خوانندگان نمایانده باشیم.

الف. اصل عکسهای قدیمی که از سمسارها، عتیقه فروشها و کتابفروشیهای کرمان، اصفهان، یزد و تهران خریداری شده. این عکسها در پرونده مستقلی به ترتیب شماره ردیف خریداری نگاهداری می شود و تعداد آنها در اسفند ۱۳۵۷ هفتصد و بیست و نه بوده است. شماره گذاری و ثبت در دفتر و فهرست نویسی آنها را آقای دکتر اصغر مهدوی انجام داد و روش کار بر همان مبنا بود که در فهرست تألیف محبوبی هم رعایت شده است.

ب. شیشه‌های عکسهای قدیمی قسمتی دیگرست از مجموعه کتابخانه. مقداری از شیشه‌ها را آقای دکتر تقی رضوی به کتابخانه اهدا کرد و آنها از عکسهایی است که مبرقع نامی در آغاز ورود صنعت عکاسی به همدان انداخته بوده است. قسمت دیگر شیشه‌هایی است که از سمسارها خریداری شده است و متعلق به عصر قاجارست.

ج. کارت پستالهای رجال و مناظر ایران. قسمت عمده آن مجموعه‌ای است که آقای دکتر کمال جناب به کتابخانه اهدا کرد.

د. تهیه میکروفیلم از عکس رجال سیاست و ادبای ایران از روی آلبومهای خانوادگی آنها و آنچه انجام شده چنین است: محمد علی فروغی (ذکاءالملک)، حسن پیرنیا (مشیرالدوله)، ابونصر حسام السلطنه، دوستعلی خان معیرالممالک، حسنعلی غفاری (معاون الدوله) که مجموعه غلامحسین خان وزیر مخصوص ملقب به صاحب اختیار را دربر می گیرد، سید حسن تقی زاده، ملک الشعرا بهار، سعید نفیسی، بدیع الزمان فروزانفر، مجتبی مینوی، عباس اقبال آشتیانی، نصرالله فلسفی، عبدالمظیم قریب، سدیدالسلطنه کبابی، صادق هدایت، جلال آل احمد، نیما یوشیج (فهرست این عکسها را هم محبوبی اردکانی جزء فهرست بیوتات آورده است).
ه. تهیه عکس محققان و ادبای ایران که در پنجاه سال اخیر در گذشته‌اند، به منظور نصب در تالار رشیدالدین فضل الله.

و. جمع آوری عکسهای مراسم مختلف دانشگاهی تهران، حدود پنج هزار عکس.

یکی از کسانی که از مجموعه عکسهای کتابخانه استفاده برد و ضمناً تعدادی عکس قدیمی به کتابخانه آورد و اجازه داد که از آنها میکروفیلم تهیه شود مرحوم مهدی بامداد مؤلف کتاب مشهورش جلدی «شرح حال رجال ایران در دوره قاجار» (تهران ۱۳۴۷-۱۳۵۱) بود. غالب عکسهایی که در کتابش آمده از روی میکروفیلمهای مجموعه بیوتات است که کتابخانه مرکزی تهیه کرد، ولی اشارتی به این مطلب نکرده است. مرسوم ایشان نبود که همه مآخذ خود را یادآوری کند.